

WERONIKA PIOTROWSKA

Instytut Języka Polskiego

Wydział Polonistyki

Uniwersytet Warszawski

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa

e-mail: w.m.piotrowska@gmail.com

BADANIE ŚWIADOMOŚCI JĘZYKOWEJ MIESZKAŃCÓW WSI NA KURPIACH – PROLEGOMENA

SŁOWA KLUCZOWE: dialektologia, świadomość językowa, gwara kurpiowska

KEYWORDS: dialectology, language awareness, dialect of Kurpie

STUDYING LANGUAGE AWARENESS OF PEOPLE LIVING IN THE RURAL REGIONS OF KURPIE – PROLEGOMENA

ABSTRACT: The article discusses the most important premises in examining language awareness of people living in the rural regions of Kurpie. The main challenges include: lack of an explicit definition of language awareness, selection of the adequate method of investigation, choice of subjects, choice of informants and places where research could be conducted. The current situation of the local dialect of Kurpie is overviewed. Finally, the article highlights the topicality of the issue and the need for language awareness studies in Kurpie.

Rozważania dotyczące świadomości językowej pojawiły się w dyskursie językoznawczym już w pierwszej połowie XX wieku¹. Dokładniejszy przegląd badań został zamieszczony poniżej. W tym miejscu warto jednak zasygnalizować, że w różnych dziedzinach językoznawstwa badania nad świadomością językową są prowadzone od kilkudziesięciu lat. W dialektologii to zagadnienie zaczęło być domeną analiz stosunkowo niedawno². Dialektologia była długo ukierunkowana przede wszystkim na

¹ Np. praca Stanisława Szobera *Na straży języka* z 1937 roku (Maćkowiak 2011b, s. 29).

² Prace *stricte* dialektologiczne w temacie świadomości językowej to przede wszystkim: Tambor 2006; Kucharzyk 2011; Cygan 2011.

zbieranie materiału fonetycznego, gramatycznego czy leksykalnego, tzn. na rejestrowanie konkretnych użyc gwarzy. Jednak istnieje również potrzeba nakreślenia procesów standaryzujących mowę³. W odniesieniu do gwar jest to zagadnienie jeszcze nie w pełni omówione. Stąd coraz powszechniejsze badania świadomości językowej.

Badacz próbujący scharakteryzować świadomość językową musi stanąć wobec wielu wyzwań. Pierwsze z nich pojawia się już na etapie definiowania świadomości językowej. To również będzie punkt wyjścia rozważań w niniejszym artykule. Kolejne istotne kwestie wymagające doprecyzowania dotyczą samego badania: pozycji badacza, metodologii badań, możliwości i ograniczeń poszczególnych metod badawczych, doboru informatorów czy miejsca badania⁴.

Świadomość językowa – problem definicji

Punktem wyjścia do badania świadomości językowej powinno być definicyjne opisanie przedmiotu badań. Dotąd nie wypracowano jednolitego rozumienia terminu *świadomość językowa*. Istnieje wiele rozbieżności w płaszczyźnie terminologii, a przede wszystkim w odniesieniu do zakresu i składowych świadomości językowej. Różnice wynikają przede wszystkim z przyjmowanej perspektywy badawczej⁵.

Wydaje się konieczne, aby na wstępie uznać świadomość językową za część ogólnej ludzkiej świadomości⁶. Oznacza to, że świadomość językowa jest przedmiotem badań nie tylko językoznawstwa, lecz także nauk społecznych, takich jak psychologia, socjologia czy filozofia. Jak zauważa Krzysztof Maćkowiak, w dyskusji wokół świadomości językowej przytacza się często nieprzystawalne do siebie argumenty, gdyż różnice zasadzają się na poziomie ontologii (Maćkowiak 2011a, s. 5).

³ Odwołuję się tu do nurtu opisowo-rejestrującego, który w badaniach świadomości językowej ma obecnie pozycję dominującą (Maćkowiak 2011a, s. 42).

⁴ Jak zwraca uwagę Alfred Zaręba, efekt pracy dialektologa to „wynik wielu trudów i wysiłków nie tylko w pracowni, przy biurku, ale przede wszystkim w terenie” (Zaręba 1958, s. 5). Aby uzyskać efekt końcowy w postaci spójnego opracowania, badacz dialektolog musi swoją pracę zaplanować, uwzględniając w tym szereg czynników technicznych takich jak organizacja i przeprowadzenie badania w określonym terenie, następnie faktycznie przeprowadzić badania w terenie, aby móc ostatecznie uzyskany materiał zapisać, uporządkować i zinterpretować.

⁵ Poglębiony przegląd różnych stanowisk w zakresie rozumienia świadomości językowej to zagadnienie na osobny artykuł czy rozdział pracy (tak uczynili m.in. Czarnecka 2000; Krasowicz-Kupis 2004; Maćkowiak 2011b; Cygan 2011; Rodek 2015 [niepublikowana praca doktorska]). W związku z tym w niniejszym tekście kładę nacisk na uogólnione rozważania dotyczące nurtów w badaniu świadomości językowej i dlatego – choć z przykrością – wymieniam tylko niektóre prace i ich autorów jako ilustrację tych rozważań, mając jednocześnie świadomość, że przykłady te nie wyczerpują całości dorobku naukowego w badaniu świadomości językowej.

⁶ Takie założenie przyjmuje również Krzysztof Maćkowiak (Maćkowiak 2011b, s. 43) w ślad za innymi badaczami (por. Bartol-Jarosińska 1986; Porayski-Pomsta 1996).

Krzysztof Maćkowiak dokonał przeglądu wielu stanowisk w dyskursie dotyczącym świadomości językowej⁷. W efekcie autor wyróżnił pięć sposobów definiowania świadomości językowej: normatywny, opisowo-rejestrujący, psycholingwistyczny, socjolingwistyczny oraz kulturowo-antropologiczny (Maćkowiak 2011a, 2011b)⁸.

Tabela 1. Ujęcia świadomości językowej wg Krzysztofa Maćkowiaka (Maćkowiak 2011b, s. 29–42)

<i>Nurt badawczy</i>	<i>Główne założenia</i>	<i>Przykład</i>
Ujęcie normatywne	Na świadomość językową składają się: ponadindywidualna norma (kodyfikacja) języka oraz jednostkowy dar jej odtwarzania i formułowania ocen poprawnościowych.	„Można świadomość językową traktować i jako odbicie rzeczywistości praktyki językowej, i jako swoisty mechanizm programujący i regulujący zachowanie językowe, czyli jako wewnętrzną normę językową w przeciwieństwie do zewnętrznej normy językowej będącej składową systemu” (Gajda 1987, s. 586).
Ujęcie opisowo-rejestrujące	Kontynuacja założeń normatywistów połączona z rozbudową elementu opisowego na potrzeby dokładniejszego określenia procesów standaryzacji mowy.	„Ogół sądów o języku i poglądów na język, które są charakterystyczne dla jakiejś osoby albo panują w pewnym środowisku lub grupie społecznej” (Markowski 2007, s. 123).
Ujęcie psycholingwistyczne	Próby wyjaśnienia, jakie procesy psychiczne wpływają na funkcjonowanie wiedzy językowej. Świadomość językowa postrzegana jako jeden z poziomów wiedzy językowej.	„Świadomość językowa oznacza świadomość istnienia symboli językowych i reguł języka, czyli świadome używanie przez dziecko środków językowych, kontrolowanie poprawności ich wykorzystywania, intencjonalne

⁷ Szczególną uwagę poświęcam pracom Krzysztofa Maćkowiaka, ponieważ autor nie tylko przeanalizował różne ujęcia świadomości językowej, lecz także je usystematyzował. Ponadto na podstawie tych rozważań sformułował rozbudowaną definicję świadomości językowej.

⁸ Ewa Rodek (2015) uporządkowała różne ujęcia świadomości językowej z perspektywy paradygmatów badawczych, jakie językoznawcy przyjmują w analizach tego zagadnienia. Autorka wyróżnia następujące kryteria badawcze:

- a) ontologię (ujęcie rezultatywne, procesualne lub złożone),
- b) relacje między pojęciami (świadomość jako całość, element całości lub całość złożona z elementów),
- c) podmiot świadomości językowej (świadomość jednostkowa a zbiorowa),
- d) przedmiot świadomości językowej (typy wiedzy – wiedza potoczna, wiedza językowa lub połączenie obu).

Nurt badawczy	Główne założenia	Przykład
	Jednym z aspektów takich badań jest próba rekonstrukcji mechanizmów zachodzących podczas akwizycji języka.	manipulowanie tymi środkami, czyli wykonywanie świadomych operacji na języku (symbolach i regułach)” (Krasowicz-Kupis 2004, s. 19) ⁹ .
Ujęcie socjolingwistyczne	Język i procesy językowe mają wymiar społeczny, ponad-jednostkowy. Świadomość językowa wraz z określonymi przejawami funkcjonuje w danej grupie społecznej.	„Pojęcie <i>społecznej świadomości językowej</i> określić można szeroko jako całość żywotnych w społeczeństwie – lub jakiejś grupie społecznej – sądów i wyobrażeń związanych z językiem w ogóle, czyli z rozmaitymi zjawiskami języka oraz jego funkcjonowaniem” (Bartol-Jarosińska 1986, s. 27).
Ujęcie kulturowo-antropologiczne	Świadomość językowa jako wytwór kultury, dobro ogółu. Może być wykorzystana jako narzędzie do interpretacji zakodowanych w kulturze elementów obrazu świata. W takim rozumieniu świadomość językowa jest terminem obejmującym sądy nie tylko językowe.	„Na językową świadomość składają się przekonania i sądy użytkowników języka dotyczące jego genezy, cech swoistych, a więc tego, co odróżnia »naszą« mowę od mowy sąsiadów, budowy wewnętrznej, możliwości komunikacyjnych i akceptowanych społecznie konwencji komunikowania” (Kloch 1995, s. 13).

W wyniku pogłębionej analizy różnych perspektyw badawczych Krzysztof Maćkowiak sformułował definicję¹⁰, według której świadomość językową rozumie jako:

zdolność ludzi do gromadzenia i analizowania wiedzy, sądów i poglądów o charakterze lingwistycznym, za pomocą których regulujemy proces komunikacji werbalnej. Owe treści – przechowywane w umysłach jednostek lub zbiorowej pamięci – odnoszą się do procesów akwizycji i standaryzacji języka, sfery działań pragmatyczno-stylistycznych, do spraw związanych z waloryzacją aksjologiczną mowy czy z jej losami oraz społecznym charakterem (Maćkowiak 2011b, s. 44).

⁹ Grażyna Krasowicz-Kupis w cytowanej pracy bada procesy akwizycji języka przez dzieci. Autorka oprócz świadomości językowej wyróżniła jeszcze świadomość metajęzykową, czyli posługiwanie się wiedzą o systemie językowym, np. opis zasad gramatycznych, definiowanie pojęć opisujących język (Krasowicz-Kupis 2004, s. 20).

¹⁰ Również Stanisław Cygan w 2011 roku po uprzednim wnikliwym przeglądzie stanowisk w dyskursie dot. świadomości językowej sformułował odrębną definicję. Według autora świadomość językowa to „umiejętność metapoznawcza człowieka, przejawiająca się zdolnością do refleksji nad językiem jako systemem abstrakcyjnych reguł (...) i językową działalnością własną i/lub innych ludzi, grupy, społeczeństwa, narodu” (Cygan 2011, s. 35).

W myśl powyższej definicji badacz za składowe świadomości językowej uznaje wiedzę gramatyczną, przekonania dotyczące zasad zachowań komunikacyjnych oraz sądy o języku jako wytworze kultury (Maćkowiak 2011a, s. 19).

W mojej pracy chciałabym przyjąć właśnie tę definicję świadomości językowej, gdyż – jak już podkreśliłam – jest ona najbardziej wyczerpująca, tzn. najbardziej spośród powstałych dotąd ujęć charakteryzuje omawiane pojęcie. Oznacza to, że w opisie świadomości językowej będę się koncentrować na trzech głównych jej komponentach. Są to:

- 1) wiedza gramatyczna (kompetencja językowa);
- 2) przekonania dotyczące reguł zachowań komunikacyjnych (kompetencja komunikacyjna);
- 3) sądy odnoszące się do mowy jako emanacji życia zbiorowego i wytworu kultury (Maćkowiak 2011b, s. 44).

Sytuacja gwary kurpiowskiej współcześnie

Zdecydowana większość osób na Kurpiach posługuje się obecnie przede wszystkim polszczyzną ogólną. Nie oznacza to jednak, że gwara zupełnie znikła. Pojedyncze osoby, zwłaszcza najstarsze, umieją mówić gwarą, gdyż w dzieciństwie był to ich prymarny kod językowy. Gwara nadal bywa wykorzystywana w kontaktach nieformalnych w pokoleniu osób starszych, a czasem również osób w wieku średnim. Panie uczestniczące w spotkaniach kół gospodyń wiejskich zwykle starają się porozumiewać gwarą. Młodsze pokolenie ma kontakt z gwarą podczas lekcji dotyczących mowy i kultury kurpiowskiej. Młodzież szkolna uczestniczy także w konkursach i przedstawieniach po kurpiowsku. Popularyzacją kultury i języku regionu zajmują się Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce oraz skansen w Kadzidle. Promocja kultury oraz języka jest również jednym z celów lokalnych imprez organizowanych na Kurpiach, takich jak: palma wielkanocna, miodobranie czy wesele kurpiowskie. Dość częstą praktyką jest zakładanie przez kobiety stroju kurpiowskiego, zwłaszcza na ważne uroczystości kościelne.

Wszystkie wymienione działania zachęcające do kultywowania lokalnego folkloru są z góry zamierzone na kilka celów. Pierwszym celem jest dbanie o dziedzictwo poprzednich pokoleń – ich historii, zwyczajów, mowy i tradycji. Drugi cel zakłada, że typowa kultura i język regionu podnoszą jego walory turystyczne i potencjał dalszego rozwoju (por. Skudrzyk i Urban 2010, s. 262).

Na możliwe skutki odwrotne dla gwary związane z tego typu działalnością zwraca jednak uwagę Kazimierz Sikora:

gwara jako język folkloru, tworzywo artystyczne, źródło przypomnień, cytatów, anegdot, traci wyrazistość w relacji do pierwotnego substratu, nie podlega bowiem weryfikacji w codziennym doświadczeniu językowym, ulega zamknięciu w kręgu wyobrażeń o przeszłości (gwara = przeszłość) (Sikora 2010, s. 36).

Ponadto badacz zwraca uwagę na inne zjawisko, które określa mianem mitologizacji gwary (Sikora 2010, s. 36–37). Postawa taka wiąże się z idealizowaniem dawnej postaci gwary jako pozbawionej wpływów zewnętrznych, a w dalszym planie również z próbą upowszechniania tej właśnie postaci gwary. Tego typu działania nie odzwierciedlają realnego zapotrzebowania językowego jednostkowych użytkowników języka (Tambor 2006, s. 73–74).

W wyniku założeń wyżej wymienionych celów dość silnie promuje się obecnie różne formy twórczości artystycznej, w tym twórczość literacką. Wraz z pojawieniem się inicjatyw wydawniczych literatury po kurpiowsku zrodził się problem zapisu tych tekstów¹¹. Zarówno twórcy ludowi, jak i wydawcy (tu głównie Związek Kurpiów) szybko zorientowali się, że gwarowy system fonetyczny jest bogatszy o warianty fonetyczne nieznanne polszczyźnie ogólnej.

W odpowiedzi na ten problem Jerzy Rubach – zaproszony przez Związek Kurpiów – wydał w 2009 r. pracę pt. *Zasady pisowni kurpiowskiego dialektu literackiego*. Z punktu widzenia inicjatorów książka spełniła wyznaczone zadanie, jako opracowanie *stricte* fonologiczno-fonetyczne pozostawia niedosyt. Mimo że – tak jak się wydaje – nie rości sobie ona praw do bycia opracowaniem dialektologicznym, to jako właśnie takie funkcjonuje w szerszej świadomości społecznej. Przykładając do *Zasad pisowni kurpiowskiego dialektu literackiego* dialektologiczną perspektywę oglądu opisywanych zjawisk, napotykamy szereg sformułowań nieprecyzyjnych lub co najmniej wątpliwych, por. np.:

- Problem zapisu gwary kurpiowskiej jest rozpatrywany w oderwaniu od kontekstu pozostałych gwar języka polskiego, zwłaszcza innych gwar mazowieckich oraz polszczyzny ogólnej. Jerzy Rubach traktuje gwarę kurpiowską i historię jej rozwoju jako odrębny byt. Poza nielicznymi cechami

¹¹ Problem zapisu gwar stanowi podstawowe wyzwanie, z którym musi się zmierzyć każdy dialektolog próbujący na piśmie przedstawić zebrany materiał mówiony. W pracach dialektologicznych przyjmuje się m.in. zapisy ortografizowane lub fonetyczne.

Stanisław Dobosiewicz badający gwarę kurpiowską w latach 30. XX w. posługiwał się zapisem fonetycznym (Decyk-Zięba 2011, s. 172).

Orędownikami uproszczonego zapisu fonetycznego byli m.in. Zdzisław Sobierajski czy Witold Doroszewski (por. Sobierajski 1953, Doroszewski 1953b).

Z kolei Alfred Zaręba scharakteryzował propozycję zasad zapisu półfonetycznego przeznaczonego dla osób niebędących językoznawcami (Zaręba 1954).

Kwestię ortograficznego zapisu gwary podhalańskiej próbowali uporządkować Józef Kąś i Kazimierz Sikora (Kąś, Sikora 2004). Przyjęte przez badaczy rozwiązania można z powodzeniem stosować w odniesieniu do innych gwar języka polskiego.

- kojarzonymi jako typowo kurpiowskie (np. swoistą realizacją asynchronicznej wymowy spółgłosek wargowych miękkich) znaczna część zagadnień omawianych przez autora dotyczy wielu gwar języka polskiego (np. samogłoski pochyłone, labializacja).
- Proponowany zapis jest według autora ortograficzny (Rubach 2009, s. 35). W istocie jednak projektowane reguły zapisu mają charakter bardziej fonetyczny niż ortograficzny. W przypadku np. mazurzenia może być to dobry kierunek. Jednak już w odniesieniu do spółgłosek środkowojęzykowych wprowadza niepotrzebne rozróżnienie względem polskiego zapisu ortograficznego. Jerzy Rubach proponuje, aby każda miękka spółgłoska *ś, ź, ć, dź, ń* była zapisywana w ten sposób niezależnie od kontekstu. Tymczasem w języku polskim w zależności od kontekstu głoskom *ś, ź, ć, dź, ń* odpowiada zapis literowy *ś, ź, ć, dź, ń* lub *si, zi, ci, dzi, ni* (Rubach 2009, s. 54–55).
 - Z kwestii bardziej szczegółowych można zwrócić uwagę np. na głoszone w pracy przekonanie, że wszystkie nagłosowe *a* są prelabializowane (Rubach 2009, s. 71–72), co nie zostało dotychczas potwierdzone mimo wielu badań.

Niestety publikacja nie została poprzedzona rzetelną, niezależną recenzją naukową¹². Mimo to książka Jerzego Rubacha posłużyła jako podstawa do wydania artystycznych tekstów kurpiowskich, słownika gwary kurpiowskiej oraz podręcznika do nauki gwary kurpiowskiej.

W 2013 roku został wydany *Słownik wybranych nazw i wyrażeń kurpiowskich* przygotowany przez trzech autorów: Mirosława Grzyba, Henryka Gadomskiego i Tadeusza Greca. Publikacja składa się z części kurpiowsko-polskiej i polsko-kurpiowskiej. Jak już zasygnalizowano, w *Słowniku* wykorzystano zasady pisowni zaproponowane przez Jerzego Rubacha. W 2014 roku powstała wersja multimedialna *Słownika*. Celem przyświecającym powstaniu *Słownika* była m.in. próba ratowania od zapomnienia gwary kurpiowskiej¹³.

Z kolei w 2016 roku wydano podręcznik do nauki gwary kurpiowskiej pt. *Móžě jĭ pšísě po kurpšosku*. To kolejna pozycja, która bazuje na zasadach zapisu stworzonych przez Jerzego Rubacha. Podręcznik jest wykorzystywany podczas

¹² Należy podkreślić, że prof. Jerzy Rubach jest zasłużonym lingwistą fonologiem. Publikował w znanych światowych czasopismach, wykładał na zagranicznych uczelniach. Wydał liczne prace dotyczące fonologii różnych języków. Specjalizuje się w fonologii języków słowiańskich i germańskich. Z trudnych do ustalenia przyczyn szeroka wiedza lingwistyczna, jaką posiada prof. Jerzy Rubach, nie znalazła odzwierciedlenia w warstwie merytorycznej *Zasad pisowni*...

¹³ Zdania na temat słownika wśród informatorów są podzielone. Niektórzy wyrażają przywiązanie do wewnętrznego zróżnicowania gwary kurpiowskiej, np. w zakresie realizacji *a* pochyłonego. W związku z tym nie chcą się zgodzić z ujednoczoną formą hasła słownikowego. Inni z kolei doceniają przede wszystkim funkcję ocalającą słownika.

zajęć z gwary kurpiowskiej. Na badanym przeze mnie terenie, tzn. w gminie Kadzidło, w takich zajęciach uczestniczą chętni i odbywają się one dwa razy w tygodniu¹⁴. Konsekwencją nauczania gwary kurpiowskiej jest wtórne nabywanie zarówno przez autochtonów, jak i osoby przyjezdne z innych regionów kraju. Samo zjawisko trudno uznać za przejaw negatywny. Jednak wtórna nauka mowy kurpiowskiej multiplikuje powstawanie sztucznych konstruktów gwarowych, które z perspektywy dialektologii należy uznać za błędy, np. mazurzenie *rz* (Karaś 2011, s. 132)¹⁵.

Metody prowadzenia badań

Jak już wskazano w powyższych rozważaniach, świadomość językowa jest ze swej natury bytem psychologicznym. Badacz zbiera i opisuje dopiero sposoby, w jakie jednostki uzewnętrzniają świadomość językową. W związku z tym istotę badań stanowi określenie postaw względem języka, ocen, sądów oraz opinii o języku. Zadaniem badacza jest także zestawienie prezentowanego przez jednostkę poziomu świadomości językowej z faktycznymi zachowaniami językowymi. Przykładowo wśród ankietowanych uczniów klas gimnazjalnych znalazły się osoby, które twierdziły, że uczą się gwary i częściowo ją znają. Nie potrafiły jednak wskazać żadnych przykładów kurpiowskich słów. Z kolei podczas wywiadów spotkałam osoby (zwłaszcza w średnim wieku), które twierdzą, że nie znają i nie używają gwary. Jednak informatorzy proszeni o zamienienie określonych leksemów o brzmieniu ogólnopolskim na gwarowe czynią to bezbłędnie (np. *miasto* na *ńasto*).

Najczęściej wykorzystywane metody badań pozwalające na zapis przejawów świadomości językowej to rozmowy z informatorami oraz ankiety. Inny sposób, który bywa wykorzystywany do badania świadomości językowej, to obserwacja uczestnicząca. Metoda ta jest dostępna przede wszystkim dla badaczy rdzennie związanych z danym miejscem badań¹⁶.

¹⁴ Nauczyciele zwracają uwagę, że nauka gwary często przysparza młodzieży problemów. Ich zdaniem łatwo rozpoznać, którzy uczniowie mieli kontakt z żywą gwarą, a którzy nie. Osoby, które nie miały kontaktu z gwarą, uczą się jej jak języka obcego, tzn. mają problemy z wymówieniem niektórych słów, mylą głoski itp.

¹⁵ Błędne użycia gwary zauważają nie tylko osoby wyedukowane jak nauczyciele prowadzący zajęcia, lecz także zwykli użytkownicy języka jak osoby ze starszego pokolenia, które dobrze znają gwarę.

¹⁶ Metodę obserwacji uczestniczącej częściowo wykorzystał w swoich badaniach nad świadomością językową Stanisław Cygan. Posłużył się również metodą wywiadu. Należy jednak zauważyć, że miejscem prowadzenia badań była jego rodzinna miejscowość Lasocin (Cygan 2011, s. 19).

W badaniu świadomości językowej mieszkańców wsi na Kurpiach posługują się dwiema z powyżej wymienionych metod. Głównym sposobem pozyskiwania materiału badawczego są wywiady z informatorami – mieszkańcami wsi kurpiowskich. Rozmowa daje pole do zaprezentowania pełnej gamy postaw i zachowań określających stosunek informatora do gwary kurpiowskiej. Wywiad ma charakter swobodnej rozmowy oscylującej tematycznie wokół gwary kurpiowskiej, a także szerzej pojętej tematyki kurpiowskiej (kultury, tradycji, zwyczajów) oraz prywatnych wspomnień i doświadczeń informatorów. Podczas takich rozmów zdarzają się intencjonalne użycia gwary (od pojedynczych przykładów słów gwarowych po całe opowiadania czy dłuższe fragmenty wypowiedzi gwarą). Zwłaszcza wśród osób najstarszych można zaobserwować pełne lub przynajmniej częściowe włączanie gwary do całości wypowiedzi.

Materiał pozyskany w wywiadach jest zróżnicowany. Każdy jednostkowy informator prezentuje pewien charakterystyczny sobie zestaw przejawów świadomości językowej. Nie jest celem badacza porównywanie poziomu świadomości językowej poszczególnych osób. Badanie świadomości jednostkowej ma prowadzić raczej do wskazania pewnych wypadkowych charakteryzujących świadomość zbiorową z uwzględnieniem zróżnicowania przede wszystkim wiekowego¹⁷.

Do badania świadomości językowej najmłodszych mieszkańców wsi kurpiowskich wykorzystałam metodę ankietową. Ankiety o charakterze pytań otwartych zostały przeprowadzone wśród wszystkich uczniów klas gimnazjalnych szkół w Chudku, Dylewie i Wachu. Pytania zadane w ankiecie były podobne do tych, które zadawano rozmówcom podczas wywiadów. Natomiast forma odpowiedzi miała w tym wypadku charakter pisemny. Taki sposób wypowiedzi można uznać za dogodny dla młodego pokolenia przyzwyczajonego do sprawdzianów testowych¹⁸.

Wywiad

Rozmowa to najbardziej podstawowa metoda badawcza w dialektologii. Gwara funkcjonuje przecież prymarnie w obiegu mówionym. Słusznie zauważył

¹⁷ Potrzebę wyznaczenia tego, co reprezentatywne dla danej zbiorowości, wskazywał już w 1953 r. Witold Doroszewski: „Każdy dialektolog pracujący w terenie ma konkretnie do czynienia z wypowiedziami jakichś żywych jednostek. Wyniki jego pracy zależą od tego, w jakim stopniu potrafi on uchwycić i uwypuklić to, co jest typowe, reprezentatywne dla mowy danej miejscowości i danego środowiska” (Doroszewski 1953a, s. 6).

¹⁸ Badania nad świadomością językową wśród uczniów przeprowadziła m.in. Katarzyna Czarnecka. Swoją pracę pt. *Uczniowska odmiana współczesnej polszczyzny w świadomości jej użytkowników* oparła na materiale pozyskanym w badaniu ankietowym z pytaniami o charakterze otwartym (Czarnecka 2000).

Witold Doroszewski, że badanie dialektologiczne wymaga spotkania dialektologa z żywym człowiekiem i żywym językiem¹⁹. Jak już kilkakrotnie zwrócono uwagę, formuła rozmowy daje informatorowi pole do swobodnego wyrażania myśli, ocen i sądów. O ile w ankiecie poruszane zagadnienia powinny mieć charakter bardziej ogólny, o tyle w rozmowie jest miejsce na przytaczanie różnorodnych, subiektywnie dobieranych przykładów (np. użycia leksyki gwarowej). Istnieje również szansa, że w rozmowie informator poruszy kwestie bardziej szczegółowe, dla których nie ma miejsca w lapidarnej formie ankiety.

W przypadku badania świadomości językowej nagranie rozmowy zarejestrowane w formie audio wydaje się wystarczająco funkcjonalne. Taki format zapisu pozwala następnie dokonać transkrypcji wywiadu. Nie ma z kolei ścisłych wymogów co do parametrów rejestrowanego dźwięku. Również nagranie wideo nie jest konieczne w ramach takiego projektu badawczego. Najbardziej preferowaną formą wywiadu jest dialog badacza z jednym informatorem. Nie należy jednak odrzucać sytuacji, w której badacz prowadzi nagranie rozmowy z udziałem większej liczby informatorów. Obecność kogoś znajomego może pozwolić informatorom na większą swobodę w wyrażaniu opinii. Długość wywiadu będzie zmienna. Zależy ona przede wszystkim od indywidualnego poziomu świadomości. Trudno oczekiwać, żeby osoby zwykle niepogłębiające refleksji językowych snuły na potrzeby badania długie wywody. Istotnym czynnikiem są również jednostkowe zdolności zwięzłego lub rozbudowanego wypowiedzania się.

Warto zauważyć, że jeśli informator zdecyduje się na podjęcie rozmowy z dialektologiem, to z takiego wywiadu zawsze można wysnuć pewne wnioski dotyczące charakterystyki świadomości językowej czy samego języka informatora. Znacznie większy problem stanowią dla badacza osoby, które nie zgadzają się na wywiad. Ponieważ nie zaprezentowały żadnego stanowiska względem języka, nie są brane pod uwagę w analizie. Przyczyny odmów mogą być różne. Często wynikają ze zwykłego zawstydzenia sytuacją. Mogą jednak wiązać się z niskim poziomem świadomości językowej. Skoro informator czuje, że nie ma nic do powiedzenia, wtedy rezygnuje z jakiegokolwiek odpowiedzi. W tym sensie formę wywiadu należy uznać za pewne ograniczenie w badaniu świadomości językowej.

Podczas rozmów zestaw pytań jest odpowiednio dostosowywany, można jednak wskazać szereg pytań, które pojawiają się w większości wywiadów. Przede wszystkim informatorzy są pytani o to, czy nadal mówi się gwarą, kto jej używa, a kto nie lub w jakich sytuacjach. Na to pytanie najczęstsza odpowiedź brzmi, że gwarą posługują się jeszcze (przynajmniej w pewnym stopniu) najstarsi.

¹⁹ „Tym przedmiotem [naukowym dialektologii – przyp. aut.] nie jest na pewno idealna »langue«, są nim *hominesloquentes* (bo *homo sapiens* to *homo loquens*) – a poznawanie *hominisloquentis* w bezpośrednim doświadczeniu stanowi istotę dialektologii i tego, co można w językoznawstwie uważać za dialektologiczną metodę badania” (Doroszewski 1953a, s. 9).

Odpowiadają tak zarówno osoby młode, jak i starsze. Można zatem zauważyć, że niezależnie od pokolenia zawsze istnieje poczucie, że w przeszłości nasycenie mowy cechami gwarowymi było znacznie większe niż współcześnie. Potwierdzenie stanowią odpowiedzi na pytanie o dawny język wsi i regionu.

Informatorzy na prośbę badacza często trafnie wskazują również inne regiony, gdzie gwara dobrze funkcjonuje. Zwykle dostrzegają także wewnętrzne zróżnicowanie gwary kurpiowskiej (różnice między południem a północą w okolicach Myszynca), choć rzadko umieją precyzyjnie wyjaśnić, na czym ono polega. Czasem respondenci potrafią wymienić przykłady gwarowych słów i sformułowań. Leksemy gwarowe podają głównie osoby najstarsze (np. *jeglije* 'świerki', *chójka* 'sosna', *zierzchunek* 'śmietana', *sabelak* 'fasola'). Osoby w średnim wieku i młodsze, jeżeli same prezentują jakieś przykłady, to bazują na fonetycznych cechach gwarowych (np. *Kurpsie*, *psiwo*, *zilk*).

Zwykle na końcu, kiedy informator czuje się już dość swobodnie w rozmowie, otrzymuje pytanie o charakterystykę własnego języka, a także porównanie go z językiem miasta. W tej kwestii respondenci zwykle dzielą się na trzy kategorie: osoby, które twierdzą, że nie znają gwary, osoby mówiące gwarą (raczej w danych sytuacjach – np. na spotkaniu koła gospodyń), a także osoby, które do języka ogólnego wplatają cechy gwarowe. Zdarza się, że informatorzy oceniają sytuację gwary i ewentualnie prognozują jej dalsze losy.

Ankieta

Zgodnie z uwagami poczynionymi odnośnie do wywiadu badanie żywej gwary powinno pozostać na poziomie dla niej pierwotnym, tzn. w formie mówionej. Z tego względu przeprowadzenie ankiet wśród grup wiekowych, które potencjalnie mogą się posługiwać gwarą, powinno być wtórne względem wywiadu. Oprócz problemów metodologicznych należy wskazać również problemy czysto techniczne. Dla osób w wieku średnim czy starszych wypełnianie formularza byłoby uciążliwe i zniechęcające.

Badanie ankietowe wydaje się jednak korzystne w odniesieniu do najmłodszego pokolenia. Młodzi ludzie, obecnie uczniowie gimnazjów, nie mówią na co dzień gwarą (co potwierdzają przeprowadzone ankiety), bardzo często nawet jej nie znają. Jednak ich codzienność stanowią pisemne sprawdziany. To pokolenie przyzwyczajone, aby w ten sposób przedstawiać swoją wiedzę i swoje zdanie. Przy takich założeniach badanie ankietowe jest niezwykle funkcjonalne. Warto dodać, że otwarty charakter ankiety daje możliwość porównywania odpowiedzi, ale raczej nie na zasadzie procentowego zestawiania wyników odpowiedzi na poszczególne pytania. Ankieta pozwoli, podobnie jak wywiad, uzyskać obraz

o poziomie świadomości językowej jednostek i na tej postawie ukształtować opis zbiorowej świadomości danej grupy wiekowej (w tym wypadku gimnazjalistów).

Ankiety, oprócz zamierzonego celu badawczego, można uznać za ciekawy, choć nieplanowany, sprawdzian z efektywności lekcji gwary kurpiowskiej. Warto przypomnieć, że lekcje regularnie odbywają się w szkołach w gminie Kadzidło, jednak nie są obowiązkowe. Oprócz ćwiczeń językowych w ramach tych samych zajęć uczniowie zapoznają się z kulturą kurpiowską (pieśni, tańce, sztuka ludowa). Od niedawna mają również podręcznik, w którym zapis gwary oparto na zasadach stworzonych przez Jerzego Rubacha (Rubach 2009). Poprzez ankiety można zweryfikować, czy uczniowie, podając przykłady, posługują się zapisem poznawanym podczas lekcji kurpiowskich.

Ankiety zostały przeprowadzone w gimnazjach w Chudku, Dylewie i Wachu w czerwcu 2017 r. Łączna liczba ankietowanych wyniosła 107, w tym 17 osób pochodziło z Chudka, 31 osób z Dylewa, 22 osoby z Wachu, natomiast pozostali uczniowie pochodzą z innych miejscowości objętych rejonem szkół. Respondenci mieli odpowiedzieć na 5 pytań otwartych. Każda osoba otrzymała jeden z trzech wariantów ankiety. Trzy pytania były jednakowe w każdej z wersji (*Czy Ty mówisz gwarą? Jak możesz scharakteryzować swój język?; Kto w Twojej miejscowości mówi gwarą, a kto nie?; Wymień słowa, które uznajesz za kurpiowskie.*). Reszta pytań różniła się w każdym z wariantów. Oznacza to, że łącznie ankietowanym zadano 9 pytań. Oto pozostałe pytania z ankiet:

Czy obecnie mówi się gwarą? Jeśli tak, to gdzie?

Czy w mieście mówi się inaczej niż w Twoim miejscu zamieszkania? Podaj przykłady.

Czy na Kurpiach mówi się gwarą? Jak było kiedyś?

Czy w telewizji mówi się inaczej niż w Twoim miejscu zamieszkania? Podaj przykłady.

Czy w jakimś miejscu albo w jakiejś sytuacji należy mówić gwarą?

Jak reagujesz na osoby mówiące gwarą?

Zgodnie z wcześniejszymi przypuszczeniami większość respondentów uważa, że nie mówi gwarą. Niektórzy przyznają, że zdarza im się wpleść do wypowiedzi elementy gwarowe, zwłaszcza w obecności babć posługujących się gwarą. Podobnie jak w wywiadach, tak samo w ankietach za jedyne osoby mówiące gwarą uznaje się najstarsze pokolenie. Znajduje to potwierdzenie w pytaniu o słowa gwarowe. Gimnazjaliści podają niewiele przykładów. Jeśli się one pojawiają, są to najczęściej słowa zawierające cechy fonetyczne (np. *zieziórka*) albo terminy odnoszące się do kultury na Kurpiach (np. nazwy potraw jak *rejbak* 'wytrawny wypiek przygotowany m.in. z ziemniaków, boczku, kiełbasy i cebuli' czy *fafernuchy* 'ciastka tradycyjnie wypiekane na Nowy Rok, najbardziej charakterystyczne składniki tych ciastek to marchew i pieprz',

nazwy artefaktów jak *leluja* ‘rodzaj wycinanki kurpiowskiej w kształcie drzewa wykonywanej nożycami do strzyżenia owiec’ czy *kierce* ‘wielkanocna ozdoba o kształcie przypominającym kłosz żyrandola zrobiona ze słomy lub grochu i fasoli’). W wielu przypadkach uczniowie nie potrafią wymienić żadnych przykładów.

Uczniowie dostrzegają, że gwara jest rzadko wykorzystywana, najczęściej przy okazji przedstawień po kurpiowsku, obchodów związanych z Kurpiami (np. wesele kurpiowskie), a także w określonych miejscach, np. w skansenie Zagroda Kurpiowska. W związku z tym, że respondenci sami nie posługują się gwarą, zwykle uznają, że tak samo mówi ogół mieszkańców ich miejscowości. W związku z tym nie dostrzegają różnic między językiem swojej wsi a językiem miasta czy telewizji. Ich postawa względem gwary jest zazwyczaj neutralna, rzadko pojawia się duma z posiadania odrębnej mowy regionalnej.

Zakresy problemowe badania

Na podstawie powyższych rozważań warto bardziej szczegółowo wskazać, jakich obszarów tematycznych dotyczą pytania zadawane w wywiadach oraz w ankietach. Większe partie rozmów oraz ankiety oscylują wokół zagadnień o charakterze ogólnym, które pozwolą nakreślić charakterystykę stanowiska poszczególnych respondentów i grup wiekowych. W prowadzonych badaniach koncentruje się przede wszystkim na czterech głównych opozycjach: JA–ONI, MY–ONI, DAWNIEJ–DZIŚ oraz WIEŚ–MIASTO.

W przypadku opozycji JA–ONI odpowiedzi na zadane pytania pozwalają scharakteryzować indywidualny język konkretnych informatorów, a także ich sądy i przekonania dotyczące innych użytkowników języka. Idiolekt można zestawić z ogółem opinii informatorów odnośnie do języka danej społeczności wiejskiej. W tym kontekście będzie możliwe wskazanie także różnic pokoleniowych. W ramach tej opozycji na pierwszy plan z pewnością wysuwa się przekonanie informatorów o tym, że gwara w najczystszej postaci jest znana osobom starszym od nich. Jak już zwracano uwagę, takie przekonanie głoszą również najstarsi respondenci. W dialektologii już od dawna zwraca się przecież uwagę na zjawisko stopniowego wycofywania się gwary i zwiększanie się liczby użytkowników języka ogólnego (np. Kurkowska 1981).

Istotą badania opozycji MY–ONI jest przeanalizowanie opinii respondentów o języku danej wsi w relacji do języka poza tą społecznością. Chodzi zarówno o język pobliskich wsi, jak i język innych regionów kraju. Dotychczasowe badania pokazują, że wiele osób dostrzega wewnętrzne zróżnicowanie gwary kurpiowskiej. Ponadto na Kurpiach – w porównaniu do innych regionów Polski – gwara

cieszy się stosunkowo wysokim prestiżem²⁰. Warto zatem przyjrzeć się, jak sami Kurpie widzą język regionów o podobnym prestiżu (np. Śląsk czy Podhale), ale także regionów z językiem o prestiżu teoretycznie niższym (np. większość gwar na Mazowszu). Na aktualność antynomii *orbis interior* : *orbis exterior* w gwarach zwrócił uwagę m.in. Kazimierz Sikora (Sikora 2010, s. 8)²¹.

Różnice pokoleniowe zostaną zbadane zwłaszcza w odniesieniu do opozycji DAWNIEJ–DZIŚ. Osoby w każdym wieku mogą bowiem oceniać język pozostałych generacji. Respondenci chętnie wyrażają także opinie o tym, jakim językiem posługiwano się dawniej. Dotyczy to zarówno języka, który pamiętają, jak i języka, który znają z opowieści rodziny czy nawet w obrębie własnych wyobrażeń. Oceny danej grupy wiekowej o własnym języku można porównać z opiniami o tej grupie wśród osób z pozostałych grup wiekowych. Postawy te można opisać według trzech modeli: 1. zachowania wspólne dla wszystkich generacji, 2. zachowania różniące generacje, 3. zjawiska, które łączą i dzielą pokolenia²².

Ostatnią z analizowanych opozycji stanowi relacja WIEŚ–MIASTO. W tym kontekście istotne jest zbadanie statusu gwary w opinii jej użytkowników względem języka miasta jako potocznie rozumianego synonimu języka ogólnego. Tutaj należy uwzględnić również aspekt pozajęzykowy. Jak zauważają niektórzy z respondentów, wieś (łącznie z gwarą) była kojarzona z biedą, do której nikt nie chciał się otwarcie przyznawać. Jako inny z synonimów języka ogólnego w potocznym rozumieniu potraktowany zostanie także język mediów. Analiza pokaże zatem, czy w świadomości respondentów podział na miasto i wieś w zakresie języka nadal jeszcze jest ostry, czy może ulega zacieraniu podobnie jak realia życia na wsi i w mieście.

Wydaje się również konieczne położenie szczególnego nacisku na kwestie związane ze statusem mowy kurpiowskiej. Chodzi o zebranie odpowiedzi pozwalających stwierdzić, czy i w jakich sytuacjach komunikacyjnych jest wykorzystywana mowa kurpiowska, czy w świadomości mieszkańców regionu ich mowa funkcjonuje jako gwara, dialekt lub nawet osobny język, a także czy dostrzegają prestiż ich mowy.

²⁰ Zauważa się współcześnie wzmożone zainteresowanie niektórymi gwarami, co jest uznawane za przejaw tendencji do regionalizacji, a także wzrost prestiżu tych gwar (np. Skudrzyk i Urban 2010).

²¹ Kazimierz Sikora w analizie grzeczności językowej na wsi wykorzystał dwie perspektywy – wewnętrzne relacje członków społeczności wiejskiej oraz kontakt ze światem zewnętrznym. Jak zauważa: „Potwierdza to żywotność antynomii swojskości i obcości (*orbis interior* : *orbis exterior*), stanowiącej nadal istotny składnik światopoglądu wiejskich społeczności, kształtujący poczucie własnej odrębności i wspólnoty” (Sikora 2010, s. 8).

²² W oryginale taki podział zaproponowany przez Halinę Pelcową dotyczył zjawisk językowych różnicujących mowę mieszkańców wsi (Pelcowa 2006, s. 142). Został on jednak przeze mnie zaadaptowany na potrzeby opisu świadomości językowej.

W zakres analiz należy zatem włączyć wskazane aspekty tematyczne. Warto również przyrzeć się postawom respondentów wobec języka, które można zaobserwować zwłaszcza podczas rozmów (postawy takie jak autokorekta wypowiedzi czy wyśmiewanie gwary). Analiza opinii i sądów na temat wszystkich wymienionych problemów, a także analiza zachowań językowych pozwolą zbadać, czy mieszkańcy danych wsi kurpiowskich posiadają własne refleksje językowe, czy raczej kierują się stereotypowym myśleniem o języku.

Perspektywa badacza

Szablony myślenia badacza oraz jego własnej świadomości językowej powinny być intencjonalnie w jak największym stopniu ograniczane. Warto jednak zaznaczyć, że filtr świadomości dialektologa w sposób nieunikniony jest nakładany podczas segregacji i analizy materiału uzyskanego podczas rozmów z informatorami.

W przypadku badania świadomości językowej na Kurpiach istotna jest także pozycja badacza jako osoby niezwiązanej pochodzeniem z tym regionem. Pozwala to na niezaangażowane podejście do problemu badawczego. W perspektywie szeroko zakrojonych działań aktywistów kurpiowskich działających na rzecz popularyzacji kultury regionu podejście „z zewnątrz” daje możliwość stosunkowo obiektywnego uchwycenia przejawów świadomości językowej, opisanie ich i interpretacji czy oceny. Pozycja badacza znajdującego się „wewnątrz” opisywanego zjawiska mogłaby prowadzić do zniekształcenia opisu wyników uzyskanych podczas badań terenowych.

Informatorzy

Kluczem w doborze informatorów jest miejsce zamieszkania. Respondenci wzięci pod uwagę w analizie są mieszkańcami trzech wsi położonych w gminie Kadzidło: Chudek, Dylewo, Wach. Kryterium miejsca zamieszkania pozwoli stworzyć aktualny obraz świadomości językowej określonej zbiorowości wiejskiej. Dolna granica wiekowa dla informatorów to ukończone 13 lat, tj. osoby urodzone w 2004 roku²³. Kryterium wiekowe ma na celu uwzględnienie osób

²³ Jerzy Sierociuk zauważa, że często celem badań dialektologicznych jest dotarcie do „najstarszej warstwy językowej gwary” (Sierociuk 1996, s. 72). Jednak już znacznie wcześniej badacze dostrzegali problem takiego ujmowania założeń badawczych. Jak podkreśliła Bożena Wierchowska, najstarsi informatorzy nie reprezentują ogółu mieszkańców wsi i nie wyczerpują pełnego obrazu języka danej wsi (Wierchowska 1952, s. 13–14). Należy zatem uznać za całkowicie zasadne badanie różnych grup wiekowych, gdyż tylko materiał zebrany w różnych pokoleniach pozwoli uzyskać całościowy obraz świadomości językowej.

posiadających już, przynajmniej potencjalnie, świadomość językową rozwiniętą w takim zakresie, jaki jest przedmiotem niniejszego projektu badawczego.

Istotne jest pozyskanie materiału w ramach określonych grup wiekowych. Funkcjonalny podział na generacje zaproponował Jerzy Sierociuk (Sierociuk 2003, s. 134)²⁴. Należy jednak dokonać pewnej aktualizacji. Już w 2003 roku, kiedy autor sformułował zasady kategoryzacji pokoleniowej, zaznaczył, że generacja I, czyli urodzeni przed 1920 rokiem, jest niemal niereprezentowana. Obecnie jeszcze trudniej będzie znaleźć takich informatorów, choć nie jest to niemożliwe. W związku z tym zakładam, że w mojej analizie pokoleniem najstarszym będą osoby urodzone w latach 1921–1945.

- 0 urodzeni przed 1920 rokiem;
- I urodzeni w latach 1921–1945;
- II urodzeni w latach 1946–1970;
- III urodzeni w latach 1971–1995;
- IV urodzeni w 1996 roku i później.

Wiek i miejsce zamieszkania to jedyne kryteria, jakie zakłada się w przedmiotowym badaniu. Nie nakłada się natomiast takich kryteriów, jak pochodzenie przodków, miejsce urodzenia, płeć, wykształcenie, zawód. Celem analizy jest zbadanie świadomości językowej przeciętnych mieszkańców wsi kurpiowskich. Trzeba zatem przyjąć wszystkie wymienione parametry jako oczywiste zmienne w profilu socjolingwistycznym informatorów. Oznacza to, że celem omawianego badania nie będzie wskazanie zróżnicowania świadomości językowej ze względu na wykształcenie, zawód, pochodzenie, płeć. Oczywiście warto zadbać o parytet płciowy w doborze informatorów. Nie zakładam jednak porównania świadomości językowej kobiet i mężczyzn.

Warto zauważyć, że pochodzenie informatora oraz jego przodków było istotne dla tradycyjnego podejścia dialektologicznego, kiedy próbowano dotrzeć do najstarszej postaci danej gwary. Określenie pochodzenia miało gwarantować rdzenność mowy informatorów. W niniejszym badaniu nie ma jednak potrzeby stosowania podobnych wymogów. Pominięcie osób niezwiązanych rdzeniem z daną wsią, a jedynie mieszkających tam od pewnego czasu, byłoby ze szkodą dla wyników badań. Osoby przyjezdne mogą się asymilować ze społecznością, kultywując lokalny folklor, w tym mowę²⁵.

²⁴ Podział na grupy pokoleniowe zaproponowany przez Jerzego Sierociuka został przyjęty m.in. w pracy Justyny Kobus (Kobus 2007, s. 308). Zbliżony podział wykorzystał Stanisław Cygan (Cygan 2011, s. 20).

²⁵ Dobrym przykładem może być żona sołtysa z Chudka pochodząca z Warmii. W jej mowie występuje charakterystyczne dla tamtego regionu sziakanie. Jednocześnie ta sama pani prowadzi spotkania koła gospodyń wiejskich, podczas których członkinie mówią gwara kurpiowską.

W literaturze dialektologicznej niejednokrotnie dokonano klasyfikacji różnych typów informatorów. Mieczysław Małecki i Kazimierz Nitsch wyróżnili trzy typy informatorów: dobrych biernie, dobrych tylko aktywnie, ale złych biernie oraz dobrych biernie i czynnie (AJPP, s. 18–19). Z kolei Alfred Zaręba określił dwa zasadnicze typy: obiekt dobry biernie i obiekt dobry czynnie, a także szereg typów pośrednich i mieszanych (Zaręba 1958, s. 12). W ujęciu Jerzego Bartmińskiego można znaleźć dwa, jak wskazuje autor, kontrastujące typy informatorów: o świadomości naiwnej oraz o świadomości refleksyjnej (Bartmiński 1989, s. 51). Halina Pelcowa dzieli natomiast informatorów na trzy kategorie: osoby, które używają gwary, ale nie są tego świadome; osoby, które świadomie używają gwary (w zależności od sytuacji zmieniają kod z gwarowego na ogólnopolski); osoby, które wypierają się gwary, nie odróżniają form gwarowych i ogólnopolskich, ale wypowiedź realizują gwarowo (Pelcowa 2004, s. 165–166). Wszystkie przytoczone klasyfikacje opierają się na rozróżnieniu postaw informatorów względem gwary oraz poziomu świadomości językowej.

Miejsce badań

Wsie Chudek, Dylewo, Wach, jak już zaznaczono, wchodzą w obręb gminy Kadzidło²⁶. Leżą w odległości mniej więcej 20 km od Ostrołęki. Miejsce badań to Kurpie, czyli etnograficzny i dialektologiczny region Mazowsza.

Zasięg regionu bywa jednak różnie wyznaczany. W szerszym rozumieniu Kurpie są położone nad Narwią na północ od Ostrołęki na obszarze Puszczy Zielonej oraz na południe od Ostrołęki na obszarze Puszczy Białej (Chętnik 1924, s. 7). Główne osadnictwo kurpiowskie przypisuje się terenom obejmującym Puszcze Zieloną, zwaną również Kurpiowską. Dlatego też czasem zasięg regionu jest definiowany w węższym zasięgu, który Anna Kowalska (Kowalska 1991, s. 62) określa następująco: „Obszar ten położony jest między Orzycem od zachodu i Pisą od wschodu. Jego południową granicę stanowi Narew od ujścia Pisy do ujścia Omulwi”. Uwzględniając podział administracyjny, Kurpie Zielone i Białe leżą w województwach mazowieckim, podlaskim i w niewielkim stopniu w województwie warmińsko-mazurskim.

Pod względem dialektalnym Kurpie mieszczą się w obrębie dialektu mazowieckiego (Karaś 2010). Kazimierz Nitsch ze względu na niektóre cechy gwarowe połączył Kurpie z Mazowszem bliższym, choć położone są one na obszarze

²⁶ W dwóch z wymienionych miejscowości prowadzono już badania dialektologiczne: Wach – Falińska red. 2004; Dylewo – Karaś 2010. Materiał dialektologiczny zebrany tam wcześniej i już opracowany z pewnością stanowi cenne źródło wiedzy, jak również punkt wyjścia do ewentualnych porównań czy odniesień.

Mazowska dalszego (Nitsch 1957)²⁷. Henryk Friedrich potwierdził, że południową część Kurpi w okolicach Broku należy łączyć z Mazowszem. Zwrócił jednak uwagę, że północ Kurpi znajdowała się pod wpływem mazurskim. W ujęciu Henryka Friedricha to właśnie obszar Kurpi Zielonych stanowi zrab regionu określonego mianem Kurpiowszczyzny (Friedrich 1955, s. 24-25). W nowszych badaniach uwzględniających materiał fonetyczny, słowotwórczy i leksykalny Anna Kowalska zaklasyfikowała Kurpie do Mazowsza północno-wschodniego (Kowalska 1991, s. 62)²⁸.

Obszar Kurpiów był obiektem badań przedwojennych. Henryk Friedrich opisał system wokaliczny na Kurpiach (1955). Po wojnie całe Mazowsze, w tym także Kurpie, badały: Anna Basara (1965), która opisała system wokaliczny, Helena Zduńska (1965), która opisała system konsonantyczny, oraz Maria Grad-Mucowa (1970) – autorka opracowania fleksji rzeczowników w gwarach mazowieckich. Późniejsze badania zawdzięczamy Annie Kowalskiej (1991) czy Barbarze Falińskiej (red. 2004).

Zakończenie

Podsumowując rozważania dotyczące zagadnień, problemów i wyzwań w badaniu świadomości językowej mieszkańców wsi na Kurpiach, warto wskazać, jakie pożytki dla dialektologii oraz – w szerszym kontekście – dla językoznawstwa płyną z takich badań.

Badacze od dawna postulują rozpoczęcie szerszej zakrojonych badań nad świadomością językową mieszkańców wsi (m.in. Szczepankowska 1993, Cygan 2011). Świadomość językowa stanowi jeden z aspektów świadczących o sytuacji języka wsi dziś, a jako problem badawczy temat ten jest nadal niewystarczająco zgłębiany. Co prawda badania projektowane w niniejszym artykule nie mają znacznego zasięgu terytorialnego, ale stanowią ważny przyczynek do wypełnienia istniejącej luki.

Pozostając bliżej samej problematyki gwary kurpiowskiej, należy zwrócić uwagę, że współczesne badania językoznawcze nie dotrzymują tempa stosunkowo dynamicznej sytuacji socjolingwistycznej na Kurpiach. Ustalenia poczynione

²⁷ Kazimierz Nitsch notuje, że typowa dla Kurpi wymowa *żara, ńasto* cechuje również wydzielone przez niego Mazowsze dalsze. Jeśli zaś chodzi o Mazowsze bliższe, Kazimierz Nitsch podkreśla obecność na Kurpiach szerokiej wymowy samogłoski nosowej *ę* oraz grupy *eN* (*gaⁿś, ćamno*). Warto zauważyć, że taka wymowa jest charakterystyczna dla dwóch obszarów – okolic Broku (Kurpie Białe) oraz Myszyńca (Kurpie Zielone) (Urbańczyk 1962).

²⁸ Anna Kowalska podzieliła Mazowsze na północno-zachodnie, północno-wschodnie oraz południowo-wschodnie (Kowalska 1991). Choć uwzględniła wiele czynników z różnych systemów językowych, to podziały zaproponowane przez nią nie są ostre.

w XX wieku nie zostały jeszcze kompleksowo zweryfikowane. Tymczasem gwara kurpiowska, podobnie jak inne gwary języka polskiego, na co zwrócono uwagę powyżej – ulegają szeregowi przeobrażeń. Na Kurpiach sytuację gwary kształtuje duża w ostatnich latach aktywność osób działających na rzecz popularyzacji lokalnego folkloru, m.in. zrzeszeni w Związku Kurpiów. Z inicjatyw odśrodkowych powstały publikacje, które przewartościowują dotychczasowe rozumienie i pozycję gwary kurpiowskiej. Dostrzegam zatem potrzebę stworzenia przeciwwagi w dyskursie językoznawczym, a mianowicie wprowadzenia spojrzenia z zewnątrz, niezaangażowanego, obiektywnie opisującego aktualną sytuację językową na Kurpiach.

Badanie gwary kurpiowskiej jest o tyle istotne, że jej sytuacja różni się od sytuacji charakterystycznej dla większości gwar pozostałych regionów Polski. Jak już wspomniano, językoznawcy podkreślają stopniowe zanikanie zróżnicowania terytorialnego języka polskiego na rzecz języka ogólnego. Sytuacja na Kurpiach nieco się różni, głównie za sprawą stosunkowo silnego kultywowania lokalnych zwyczajów, tradycyjnych zawodów, kultury ludowej oraz języka. Możemy zatem obserwować nie regres gwary, lecz wręcz przeciwnie – jej odnawianie, podnoszenie prestiżu i zwiększanie liczby użytkowników. Badanie świadomości językowej może posłużyć do zweryfikowania tak poczynionych założeń.

Skróty

AJPP – *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, red. M. Małecki, K. Nitsch, Kraków 1934.

Bibliografia

- Angrosino, M. (2010). *Badania etnograficzne i obserwacyjne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bachmura, I., Staszewska, D. (2016). *Móžë ji pšišë po kurpšosku*. Ostrołęka: Związek Kurpiów.
- Bartmiński, J. (1989). Językowe sposoby porządkowania świata. Uwagi na marginesie biłgorajskich relacji o kosmosie. W: J. Bartmiński (red.), *Etnolingwistyka*, 2 (49–58). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartol-Jarosińska, D. (1986). *Świadomość językowa robotników warszawskich: studium leksykalno-semantyczne*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Basara, A. (1965). *Studia nad wokalizmem w gwarach Mazowsza*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Chętnik, A. (1924). *Kurpie*. Kraków: Księgarnia Geograficzna „Orbis”.

- Cygan, S. (2011). *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego.
- Czarnecka, K. (2000). *Uczniowska odmiana współczesnej polszczyzny w świadomości jej użytkowników*. Poznań: WiS.
- Decyk-Zięba, W. (2011). Metoda pracy dialektologa utrwalona w materiałach Stanisława Dobosiewicza. W: B. Pędzich, D. Zdunkiewicz-Jedynak (red.), *Polskie dźwięki, polskie słowa, polska gramatyka (system – norma – kodyfikacja)* (169–179). Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dejna, K. (1973). *Dialekty polskie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Doroszewski, W. (1953a). Przedmiot i metody dialektologii, *Poradnik Językowy*, 1, 1–8; 2, 1–7; 3, 2–10; 4, 4–12.
- Doroszewski, W. (1953b). W sprawie projektu kompromisowej pisowni fonetycznej, *Poradnik Językowy*, 7, 27–35.
- Falińska, B. (red.) (2004). *Gwary Mazowska, Podlasia i Suwalszczyzny, II. Wach, gm. Kadzidło, pow. Ostrołęka*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Friedrich, H. (1955). *Gwara kurpiowska. Fonetyka*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Gajda, S. (1987). Nauka o kulturze języka, *Polonistyka*, 8, 581–592.
- Grad-Mucowa, M. (1970). *Fleksja rzeczowników w gwarach Mazowska*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Grzyb, M., Gadomski, H., Grec, T. (red.). (2013). *Słownik wybranych nazw i wyrażeń kurpiowskich*. Ostrołęka: Związek Kurpiów.
- Karaś, H. (2010). (red.). *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe*, <http://www.dialektologia.uw.edu.pl> (dostęp: czerwiec 2017).
- Karaś, H. (2011). Gwara kurpiowska dawniej i dziś. W: B. Falińska, H. Karaś (red.), *Studia Gwaroznawcze*. T. 1. *Pogranicze w języku i kulturze* (109–135). Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wągów.
- Kąś, J., Kurek, H. (2001). Język wsi. W: S. Gajda (red.), *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski* (440–459). Opole: Uniwersytet Opolski.
- Kąś, J., Sikora, K. (2004). Ortografia podhalańska – problemy podstawowe i propozycje rozwiązań. W: A. Mlekodaj (red.), *Edukacja regionalna na Podtatrze. Ścieżki i manowce* (17–51). Nowy Targ: Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa.
- Kloch, Z. (1995). *Spory o język*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- Kobus, J. (2007). Zróżnicowanie pokoleniowe wsi a problem rozwarstwienia języka jej mieszkańców – leksyka wielkopolska początku XXI wieku. W: J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś*. T. 4. *Konteksty dialektologii* (307–314). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Kowalska, A. (1991). *Podziały językowe Mazowska na tle podziałów pozajęzykowych*. Warszawa: Agencja „Fis”.

- Kucharzyk, R. (2011). Badania świadomości językowej mieszkańców wsi, *Poradnik Językowy*, 4, 26–38.
- Kurek, H. (1988). Jeszcze o świadomości językowej (na materiale fonetycznym), *Język Polski*, 2–3, 151–153.
- Kurkowska, H. (1981). Próba charakterystyki socjolingwistycznej współczesnego języka polskiego. W: H. Kurkowska (red.), *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień* (7–46). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Krasowicz-Kupis, G. (1999). *Rozwój metajęzykowy a osiągnięcia w czytaniu u dzieci 6–9-letnich*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Krasowicz-Kupis, G. (2004). *Rozwój świadomości językowej dziecka. Teoria i praktyka*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Maćkowiak, K. (2011a). Świadomość językowa – problem definicji, *Poradnik Językowy*, 2, 5–23.
- Maćkowiak, K. (2011b). *U źródeł polskiej świadomości językowej (X–XV wiek)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Markowski, A. (2007). *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia Leksykalne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nitsch, K. (1957). *Dialekty języka polskiego (z 3 mapami)*. Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Oppenheim, A.N. (2004). *Kwestionariusze, wywiady, pomiary postaw*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Pelcowa, H. (2004). Gwara – drugi język mieszkańców wsi czy „gorsza” odmiana języka ogólnopolskiego. W: M. Wojtak, M. Rzeszutko (red.), *W kręgu wiernej mowy* (163–177). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Pelcowa, H. (2006). Pokoleniowość i sytuacyjność – dwa istotne czynniki różnicowania się języka mieszkańców współczesnej wsi. W: J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś*. T. 3, *Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi* (139–153). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Piechnik, A. (2009). Funkcjonowanie gwary w świadomości jej użytkowników, *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 54, 117–126.
- Porayski-Pomsta, J. (1996). Zagadnienie sprawności językowej w teorii i praktyce dydaktycznej, *Polonistyka*, 4, 205–211.
- Rodek, E. (2015). *Przejawy świadomości językowej Polaków w pierwszej połowie XVIII wieku* [niepublikowana praca doktorska].
- Rubach, J. (2009). *Zasady pisowni kurpiowskiego dialektu literackiego*. Ostrołęka: Muzeum Kultury Kurpiowskiej: Związek Kurpiów.
- Sierociuk, J. (1996). *Budowa wybranych formacji rzeczownikowych, szczególnie nazw miejsc, w gwarach między Wisłą a Wieprzem*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Sierociuk, J. (2003). Założenia metodologiczne badań języka wsi. W: Z. Kążyńska, Z. Zagórski (red.), *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*. T. 11 (131–136). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

- Sikora, K. (2010). *Grzeczność językowa wsi. Cz. 1: system adresatywny*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Skudrzyk, A., Urban, K. (2010). *Małe ojczyzny. Świadomość językowo-kulturowa społeczności lokalnych*. Katowice: Oficyna Wydawnicza WW.
- Sobierajski, Z. (1953). Jak publikować utwory poezji ludowej. (Próba ustalenia pisowni), *Poradnik Językowy*, 7, 19–27.
- Szczepankowska, I. (1993). Pokoleniowe uwarunkowania współczesnej świadomości językowej mieszkańców wsi. W: B. Bartnicka i in. (red.), *Polszczyzna Mazowska i Podlaska. Różnice w mowie pokoleń (87–91)*. Łomża–Warszawa: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów.
- Tambor, J. (2006). *Mowa Górnolązaków oraz ich świadomość językowa i etniczna*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Urbańczyk, S. (1962). *Zarys dialektologii polskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Wierzchowska, B. (1952). Różnice w mowie pokoleń, *Poradnik Językowy*, 9, 13–24.
- Zduńska, H. (1965). *Studia nad fonetyką gwar mazowieckich. Konsonantyzm*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Zaręba, A. (1954). O sposobach transkrybowania tekstów gwarowych, *Poradnik Językowy*, 1, 12–21.
- Zaręba, A. (1958). *Praca dialektologa w terenie*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.

Streszczenie

W artykule zwrócono uwagę na najważniejsze założenia w badaniu świadomości językowej mieszkańców wsi na Kurpiach. Wymieniono główne wyzwania, takie jak: brak jednoznacznej definicji świadomości językowej, dobór odpowiedniej metody prowadzenia badań, wybór obszarów tematycznych badań, dobór informatorów i miejsca badania. Omówiono aktualną sytuację gwary kurpiowskiej. Podkreślono aktualność i potrzebę badania świadomości językowej na Kurpiach.